

Марина Михайлова

ЕТНОКУЛЬТУРА ТА НАЦІОНАЛЬНА СВІДОМІСТЬ: СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ АНАЛІЗ

У статті здійснюється соціально-філософський аналіз проявів етнічного у свідомості індивідів полікультурного суспільства. Обґрунтовується, що етнокультура є визначальним складником суспільного буття, який впливає на формування національної свідомості соціуму і стан суспільних взаємин. З'ясовано взаємозв'язок етнокультури і національної ідентичності в націєтворчому процесі.

Ключові слова: етнокультура, національна свідомість, національна ідентичність, національна культура.

Mikhailova M. The Ethnic Culture and National Consciousness: Social-philosophical Analysis

In this article it is fulfilled the social-philosophical analysis of the signs of ethnic in consciousness of representatives of the individuals in multicultural society. It is proved that the ethnic cultural is a determining component of social existence, it influences on the forming of consciousness of society and on the state of public interrelations. It is researched the sense of correlation of ethnic culture and national identification in nation creative process.

Key words: ethnic culture, national consciousness, national identification, national culture.

Михайлова М. Этнокультура и национальное сознание: социальное-философский анализ

В статье осуществляется социально-философский анализ проявлений этнического в сознании индивидуумов поликультурного общества. Обосновывается, что этнокультура является определяющей составной частью общественного бытия, влияет на формирование сознания социума и состояние общественных взаимоотношений. Определён смысл взаимосвязи этнокультуры и национальной идентичности в нациетворческом процессе.

Ключевые слова: этнокультура, национальное сознание, национальная идентичность, национальная культура.

Актуальність дослідження зумовлюється тим, що перехід у ХХІ століття супроводжується не тільки засвоєнням найвищих здобутків

культурно-освітніх цінностей людства, а й поступовим та усвідомленим процесом етнокультурного відродження, який дослідники цілком справедливо називають “етнічним ренесансом”. Характерною рисою початку ХХІ століття постають складні реалії впливу на формування особистості етнічної та масової культури. Етнокультурні цінності у духовній сфері постають потужним інтелектуальним скарбом та невичерпним резервом загальнолюдських цінностей, культурних традицій народів, процесів національної ідентифікації особистості.

Аналізуючи зазначену проблему, слід насамперед вказати на недостатність праць, присвячених соціально-філософському осмисленню особливостей формування і прояву етнокультурного у процесі національної ідентифікації. Значний внесок у дослідження теоретико-методологічних аспектів етнокультурних процесів зробили такі вчені, як Ю. Бромлей, Е. Гелнер, С. Грица, Л. Гумільов, К. Леві-Стросс, Е. Сміт. Різним аспектам національної свідомості присвячені дослідження як вітчизняних, так і зарубіжних учених – В. Андрущенко, Дж. Армстронга, А. Бичко, Г. Касьянова, І. Кресіної, В. Лісового, Д. Міллера та ін.

Оскільки етнокультура є одним із визначальних чинників формування національної свідомості, існує необхідність розкриття змісту взаємозв'язку етнокультури та національної ідентичності. Метою статті є розкриття ролі етнокультурних чинників у формуванні та розвитку національної свідомості.

Етнокультура як категорія соціальної філософії містить у собі найсуттєвіші результати комунікативного досвіду етнічних спільнот з освоєння суспільного буття і постає сукупністю матеріальних та духовних цінностей. Як важлива складова буття соціуму етнокультура має всезагальний, універсальний характер, суттєво впливає на суспільну свідомість і формування соціальних відносин. У концепції національного життя, розробленій науковцями Інституту філософії НАН України, яка розглядає етнос як сферу життєдіяльності людей, своєрідний дім, вагоме місце у бутті етнічних спільнот посідають сімейно-родинні зв'язки, спільна територія проживання (рідна земля), духовна культура народу, мова, музичний і словесний фольклор, риси національного характеру, звичаї, традиції, мистецтво тощо, тобто саме етнокультура [1, с. 296].

Найбільш точно визначення етнокультури, на наш погляд, належить професору М. Степико, який характеризує етнічну культуру як специфічну парадигму життєтворення, яка, акумулюючи в матеріальних і духовних цінностях, знакових системах певні знання, значення,

творчі здібності й уміння народу, постає особливим способом буття етносу щодо інших спільнот людей. Етнічна культура виступає онтологією людської суб'єктивності, тобто сферою формування та покладання смислів, що структурують етнічне буття [12, с. 11].

Етнокультура покликана забезпечити рівні умови для збереження і відтворення складових чинників народної культури етносів та сприяти самовизначенню конкретного народу. Процес цілісного формування етнокультури набуває ефективності за умов взаємодії зовнішніх (суперстратних) і внутрішніх (субстратних) складників. Цінності, що складають основу етнокультури, виступають одночасно як об'єкт регулювання та саморегулювання. Цінність особистості як система становить собою цілісний аспект, якому притаманні такі системотвірні ознаки, як інтегративність, структурність, ієрархічність та сумісність елементів, зв'язок із середовищем [13, с. 15].

В умовах сьогодення нормою повинні стати етнічна взаємоповага та усвідомлення непересічної цінності кожної етнічної культури для змістовного буття людства. Визначальною у свідомій етнокультурній орієнтації є та обставина, що, незважаючи на об'єктивні умови й ідеологічні настанови владних інститутів, стимулювання асиміляційних процесів, культурні відмінності зберігаються між різними за походженням етнонаціональними групами, а також виявляється тенденція до стійкості цих відмінностей. З цього приводу Е. Сміт зауважив, що "на відміну від історично неглибокої, безпам'ятної глобальної культури, ґрунтованої переважно на прагматичній мові повсякденності, культури минулого (етнокультури) будувалися навколо спільної пам'яті, традицій, міфів і символів, витворюваних послідовними поколіннями культурних чи політичних одиниць населення, класу, регіону, етнічної чи релігійної спільноти. На відміну від майбутньої ціннісно нейтральної і безтрадиційної культури планети, багато окремих культур минулого і теперішнього завжди прагнули зберегти власні незамінні культурні цінності й особливі ритуали, ідеали і традиції тих, хто їх придумував і брав у них участь" [11, с. 41-42].

Піднесення статусу етнокультури українського народу сприятиме його визнанню на право розвитку та існування передусім всередині українського поліетнічного суспільства. У сучасних умовах особливо значення набуває проблема збереження своєї етнічної ідентичності в її автентичних формах, яка постійно руйнується засобами масової інформації, "вестернізацією", зрощенням вітчизняного інформаційно-культурного простору, яке досягло загрозливого для існування української культури масштабів. Є, зрештою, чимало свідчень усе більшої

культурної й економічної одноманітності в різноманітних сферах. Наступ американської масової культури, англійської мови, поп-культури, візуальних мас-медій і комп'ютерно-інформаційних технологій постають важливими глобальними культурними тенденціями [11, с. 41].

Етнокультурні процеси за сучасних умов активно впливають на свідомість і самосвідомість людей та визначають форми їхнього етнобуття, що виявляються в рівні розвитку народної культури. На думку О. Чебан, саме в етнокультурі відбувається самопізнання етносу, який постає як діалектична єдність двох протилежних і, водночас, взаємопов'язаних аспектів буття людини: природно-біологічного та соціального. В етнічних спільнотах біологічне існує через соціальне і навпаки. Конкретним виявом етнічного, його найвищою формою є нація. Утворення націй не є простим сплетінням явищ біологічного характеру з явищами соціального: це утворення історичної конкретності, історичної індивідуальності з природного расового хаосу. Будучи за своїм походженням феноменом ані суто соціальним, ані винятково біологічним, етнічне виявляється на межі зазначених характеристик [13, с. 9]. Включаючись у внутрішню структуру спільноти, індивід отримує національну визначеність, враховуючи діалектику етнічних і соціальних ролей особистості. Національна визначеність реалізується за допомогою етнокультури взагалі, мови, релігії, мистецтва, історії, ідеології зокрема.

Деякі науковці вважають, що для буття нації важливо не тільки наявність певних особливостей у культурі чи історії, а й те, в чому самі люди вбачають свою специфічність, відмінність від інших національних спільнот. Як зазначав Л. Гумільов, етнічні відмінності не осмислюються, а відчуються за принципом: “це – ми, а усі решта – інші” [2, с. 47]. Це самоусвідомлення має дуже важливий складник – певні ціннісні орієнтації і волю, тобто діяльне утвердження себе як колективної “особистості” [8, с. 453]. Нація як суб'єкт державотворення має пізнати себе, усвідомити свою сутність, свої інтереси та потреби, своє місце у світовій громаді та відмінність від інших національних спільнот. Без цього втрачається почуття єдності між представниками нації. Саме на усвідомлення та утвердження єдності громадян, на пошук того спільного, що нівелювало б розбіжності між представниками нації заради розбудови власної держави, спрямована національна свідомість.

З погляду розкриття сутності національної свідомості базовими є дослідження К. Юнга, який у праці “Структури несвідомого розвитку” розвинув уявлення про існування у психіці людини поряд з індивідуальним несвідомим, глибинного шару, зміст якого становлять

загальнолюдські праобрази – архетипи. Дослідник уважав, що саме феномен архетипу засвідчує творчий характер несвідомого, ірраціонального, його здатність акумулювати й зберігати енергію національної спільноти, спрямовувати її на саморефлексію, самоопанування і самоствердження [15, с. 55].

У вітчизняній соціально-філософській думці не існує універсального визначення поняття “національної свідомості”. Це має під собою певні підстави, оскільки неможливо повністю охопити сутність такого багатогранного феномену, як національна свідомість, а лише окреслити його основні смислові моменти, що роблять цей феномен унікальним. Ми солідарні з думкою І. Кресіної про те, що національна свідомість – це “складна система духовних феноменів та їх утворень, які сформувалися в процесі історичного розвитку нації, відображають основні засади її буття та розвитку” [7, с. 39]. Як унікальний феномен духовного життя українського суспільства, національна свідомість розвивається за внутрішньою логікою, демонструючи розмаїття проявів і форм, глибину думок і почуттів, життєздатність у самостверженні, націєтворенні.

Основні чинники впливу на формування національної свідомості умовно можна поділити на три групи: об’єктивні, практично-духовні, ідеальні.

До першої групи чинників входить весь комплекс суспільно-історичних реалій, об’єктивно сформований спосіб життя тієї чи іншої нації. Вплив цієї групи факторів суттєвий, можливо й фундаментальний, але не абсолютний.

До другої групи належать властиві нації стереотипи (традиції, звичаї, особливі риси характеру і поведінки, притаманні розваги, ігри тощо), історична пам’ять, усталена символіка, національні святині. Всі вони реально впливають на формування національної свідомості, жодного з них не можна ігнорувати.

До ідеальних чинників належать численні уявлення, поняття, ідеї, принципи, які об’єднуються у теоретичну систему. Така система відображає ідеал, до якого прагне нація. Водночас у національній свідомості напрацьовуються і займають свою нішу ідеальні імперативи волі – моральні принципи й норми, покликані стимулювати громадську активність громадян у бажаному напрямку, застерігаючи їх від згубних дій, що загрожують національній спільноті. У своїй сукупності всі ці ідеальні образи, світоглядні орієнтири, моральні цінності та імперативи, ідеали і принципи їхнього здійснення завершують формування національної свідомості як цілісного явища [9, с. 53].

Відчуження від власної культури, неглибока вкоріненість у неї зумовлюють можливість іншого ставлення до чужої культури, виробленої в інших умовах іншим народом. Йдеться про готовність до сприйняття іншої культури, налаштованість на її освоєність. Толерантне ставлення до чужої культури, відсутність іронії щодо неї проявляється рельєфно саме тоді, коли у власній культурі людина живе свідомим життям, сприймає свою культуру як щось невід'ємне від себе. Інакше кажучи, коли людина здатна поглянути на власну культуру як на щось існуюче поза собою, а на себе – поза власною культурою, із середовища іншої культури [3, с. 140]. “Відкритість до Іншого, але не розчинення в ньому. Критицизм, але не голобленість. Не згладжувати, але й не роз’ятрювати суперечності, аналізувати, доходити коріння, принаймні намагатися розв’язувати їх. Це стосується буквально усіх аспектів як людської приватності, так і суспільного буття й свідомості”, – зазначала М. Коцюбинська [6, с. 10].

Розвиток національної свідомості українського народу первісно зумовлений виявом різних культур, починаючи з праобразів давніх космогонічних уявлень і до сьогодення, завдяки чому стала можливою реалізація прадавнього прагнення українців до творення власної держави. Співіснування і взаємодія етнічних спільнот регіону впливає на формування свідомості, проявляючись в усьому комплексі традиційної народної культури на рівні етичних норм, фольклору, мови тощо. Національна свідомість є дієвим чинником змін не тільки в окремих спільнотах, але й державотворення в цілому. Наявність такого зв’язку підтверджена світовою історією як у минулому, так і нині. Національна свідомість містить теоретичні, буденні, масові та елітні запозичені й асимільовані ідеї, настанови, прагнення, культурні набутки, що утворюють духовний універсум нації.

Національна свідомість українців формувалась під потужним австро-угорським, польським та російським впливом. Метрополії, до складу державних утворень яких входила Україна, усвідомлюючи величезний потенціал національно-визвольного руху, системно і послідовно, насиллям і підкупом, відкритою неправдою або зміщенням акцентів деформували національну свідомість. Українцям на рівні свідомості й підсвідомості імплантувалось розуміння себе як чогось вторинного, аморфного, забитого, здатного виконувати лише найпростішу і найменш престижну роботу [14]. Аналізуючи національну свідомість українських громадян, варто звернути увагу на відсутність у суспільстві цілісного механізму ідентифікацій як способу ототожнення індивідом себе з конкретною групою, спільнотою.

Нині відчутний брак не лише чітко окресленої загальнонаціональної ідентичності, а й національної свідомості. Колективне ототожнення громадян є розмитим, сприйнятливим до альтернативних ідентифікацій, зокрема, регіональної, російської чи європейської. На думку М. Рябчука, “дезорієнтований еkleктицизм українського життя відбиває глибоку амбівалентність самого суспільства, драматично поділеного вздовж безлічі ліній – регіональних, культурних, етнічних, мовних, релігійних, поколіннєвих, – і таким чином не розколотого на “російсько-комуністичний схід” і “українсько-націоналістичний захід”, як вважає дехто, а фрагментовано чи навіть, краще сказати, атомізованого, розпорошеного. Такий стан суспільства суперечить його демократичному розвитку” [10, с. 185].

З поняттям національної свідомості органічно пов’язана категорія “національна ідентичність”, під якою розуміють ототожнення індивіда з нацією, її символами, цінностями, культурою, історією, державними та правовими інституціями, політичними, економічними та соціальними інтересами. Національна ідентичність розкривається через такі субстанціональні смисли, які конкретизуються поняттями “національна свідомість”, “національні почуття”, “національний характер”, “ментальність”, “національні образи світу”, “національна ідея”. Національна ідентичність, з одного боку, структурно включена в національну свідомість як певна соціальна форма, яка демонструє соціальну значущість індивіда, а з іншого – виходить за межі гносеологічного статусу національної свідомості [4, с. 68].

Особливе значення у формуванні й функціонуванні національної ідентичності мають етнокультурні чинники. Надбання попередніх поколінь культурної спільноти створюють підґрунтя, від якого повинні відштовхуватись майбутні покоління цієї спільноти у процесі національної самоідентифікації. Національна культура як система певних матеріальних і духовних цінностей, сукупність форм життєдіяльності, характерних для конкретного етносу, народу, є своєрідним генератором життя, упорядником життєвого хаосу, де національне – це структурований упорядкований лад. Завдяки спільній неповторній культурі нація та її представники спроможні зберегти ідентичність у сучасному світі [5, с. 58]. Отже, можна констатувати, що проблема ідентичності є багатогранною. Процес глобалізації актуалізував питання про глибинні основи істинного буття людини. Постає проблема глобальної ідентичності, пов’язаної зі зміною ролі національно-етнічної ідентифікації у глобалізованому світі.

Зближення народів і культур у сучасному постіндустріальному

суспільстві – це світ, що характеризується все більшою гуманністю і культурним розмаїттям, повагою до людини, розумінням того, що культурна основа людства (етнокультура) є вирішальним складником формування національної свідомості як особистості, так і суспільства. Причому це стосується не тільки досвіду тих народів, які, за загальним визнанням, значно просунулися в культурному розвитку, й традицій тих спільнот, які, з огляду на ті чи інші причини, затрималися на попередньому щаблі культурного становлення [3, с. 156].

Отже, з урахуванням теперішнього стану національної свідомості, її динаміки, вважаємо, що проблема дослідження цього феномену залишається досить актуальною. Трансформація національної свідомості в Україні є процесом, зумовленим не лише особливостями розв'язання завдань демократизації суспільства, а й особливостями культурно-історичної ідентичності українців. Україна має складну, неоднозначну, багатопланову поліетнічну спадщину, що визначає формування різновекторного комплексу ціннісних орієнтацій її громадян, а також процесами цивілізаційного розвитку країни.

Література:

1. Вечірко Р. М. Українська та зарубіжна культура : навч.-метод. посіб. для самост. вивч. дисципліни / Р. М. Вечірко, О. М. Семашко та ін. – К. : КНЕУ, 2003. – 367 с.
2. Гумилев Л. Н. Этногенез и биосфера Земли / Л. Н. Гумилев. – М. : ЭКСМО, 2008. – 734 с.
3. Загрійчук І. Д. На межі національних культур : монографія / І. Д. Загрійчук. – Харків, УкрДАЗТ, 2006. – 260 с.
4. Козловець М. А. Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації: монографія / М. Козловець – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. – 558 с.
5. Козловець М. А., Ковтун Н. М. Національна ідентичність в Україні в умовах глобалізації : Монографія / М. А. Козловець, Н. М. Ковтун. – К. : ПАРАПАН, 2010. – 348 с.
6. Коцюбинська Михайлина. Вітер з України і наші екзистенційні зусилля: Із циклу щоріч. пам'ятних лекцій ім. А. Оленської-Петришин: Лекцію прочит. 4 квіт. 2005 р. в Нац. ун-ті “Києво-Могил. акад.” / Михайлина Коцюбинська. – К. : Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2005. – 30 с.
7. Кресіна І. О. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси (етнополітичний аналіз) : монографія / І. О. Кресіна. – К. : Вища школа, 1998. – 392 с.
8. Лісовий В. Що таке національна (українська) ідея? / В. Лісовий // Націоналізм : Антологія. – 2-ге вид. [упоряд. О. Проценко, В. Лісовий]. – К. : Смолоскип, 2000. – С. 453-479.

9. Паніч Ю. Національна свідомість українських громадян в сучасних умовах / Ю. Паніч // Політичний менеджмент. – 2006. – № 6. – С. 45-51.
10. Рябчук М. Від Малоросії до України : парадокси запізнілого націєтворення : монографія / Микола Рябчук. – Київ : Критика, 2000. – 304 с.
11. Сміт Е. Нації та націоналізм у глобальну епоху / Пер. з англ. М. Климчука і Т. Цимбала. – 2-ге вид., стереотип. – К. : Ніка-Центр, 2009. – 320 с.
12. Степико М. Т. Філософсько-методологічний аналіз становлення та буття етнонаціональних спільнот : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д. філософських н. : спец. 09. 00. 03 “Соціальна філософія та філософія історії” / М. Т. Степико. – Київ, 1999. – 34 с.
13. Чебан О. М. Етнокультурне у свідомості поліетнічного соціуму (на матеріалах Придунав’я) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня к. філософських н. : спец. 09. 00. 03 “Соціальна філософія та філософія історії” / О. М. Чебан. – Одеса, 2003. – 20 с.
14. Шевченко В. О. Національна свідомість як фактор розбудови українського суспільства [Електронний ресурс] : публікація Одеського регіонального філіалу Національного інституту стратегічних досліджень / В. О. Шевченко. – Режим доступу : <http://www.niss.od.ua/p/215.doc>.
15. Юнг К. Г. Аналитическая философия / Пер. и ред. В. В. Зеленского. – СПб. : МЦНКит Кентавр, Институт Личности, ИЧП Палантир, 1994. – 136 с.

Стаття рекомендована до друку ухвалою кафедри філософії Житомирського державного університету імені Івана Франка, протокол № 7 від 23.12.2011 року